

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ АГРАРНИХ НАУК УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА НАУКОВА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА БІБЛІОТЕКА

ЗІБОРОВА ІРИНА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 001:63:[631.11](477.5) «П.А.Кочубей»

**ДІЯЛЬНІСТЬ П. А. КОЧУБЕЯ (1825–1892)
В КОНТЕКСТІ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ВІТЧИЗНЯНОЇ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ДОСЛІДНОЇ СПРАВИ**

07.00.07 – історія науки й техніки

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата
історичних наук

Київ – 2017

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Інституті історії аграрної науки, освіти і техніки Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України

Науковий керівник: доктор сільськогосподарських наук, професор, академік НААН
Вергунов Віктор Анатолійович,
Національна наукова сільськогосподарська бібліотека Національної академії аграрних наук України,
директор

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, старший науковий співробітник
Бей Роман Васильович,
ДНУ «Український науково-дослідний інститут спирту і біотехнології продовольчих продуктів» Міністерства аграрної політики та продовольства України,
директор

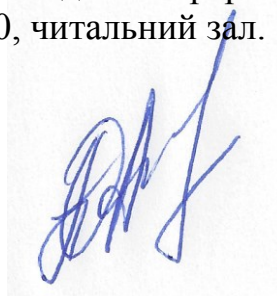
кандидат історичних наук
Нижник Світлана Володимирівна,
Наукова бібліотека Уманського Національного університету садівництва МОН України,
директор

Захист відбудеться «14» вересня 2017 р. о 12.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.373.01 у Національній науковій сільськогосподарській бібліотеці Національної академії аграрних наук України за адресою: 03127, м. Київ, вул. Героїв Оборони, 10, читальний зал.

Із дисертацією можна ознайомитись у Національній науковій сільськогосподарській бібліотеці Національної академії аграрних наук України за адресою: 03127, м. Київ, вул. Героїв Оборони, 10, читальний зал.

Автореферат розісланий « » серпня 2017 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник

О. А. Пашківська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Розвиток України як європейської держави потребує, крім концентрації матеріальних і духовних зусиль, також і реконструкції та формування нового погляду на історію організаційних засад наукового забезпечення вітчизняного сільського господарства. В цьому напрямі є актуальним питання всебічного й неупередженого дослідження історичного минулого аграрної галузі на основі встановлення персонального внеску видатних учених чи практиків, зробленого впродовж їхнього творчого життя. Водночас об'єктивне відтворення еволюції вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи було б неповним без вивчення та комплексної оцінки піонерських науково-експериментальних здобутків Петра Аркадійовича Кочубея (1825–1892) на ниві агрономії.

В період соціально-економічних реформ другої половини ХІХ ст., ускладнених низкою несприятливих погодно-кліматичних явищ та гострою нестачею фахівців сільськогосподарської дослідної справи, президент Імператорського Російського технічного товариства (ІРТТ) П. А. Кочубей – артилерист, механік і хімік – без спеціальної освіти розпочав аграрно-дослідну діяльність як член Полтавського товариства сільського господарства, так і самостійно. Використання низькопродуктивних земельних угідь власного маєтку «Згурівка» Прилуцького повіту Полтавської губернії (нині – смт. Згурівка Київської області) реалізувало започаткування на широкій науковій основі унікального ландшафтного парку лісового типу та в 1872 р. створення приватної багатофункціональної навчально-дослідної ферми. У межах її діяльності фактично відбулося організаційне становлення сільськогосподарської дослідної справи (у сучасному розумінні) на українських землях на основі впровадження новацій: розсадника лісових культур, селекційної дослідної станції, агрономічного дослідного поля, метеостанції, а також дослідних ферм для розведення сільськогосподарських тварин. Створення П. А. Кочубеєм штучного агроландшафту зі збалансованим поєднанням ріллі, лісових і водних ресурсів та застосування тільки органічних добрив в системі багатопільних сівозмін з травосіянням і плодозміною заклало в 1890-х роках базові принципи сучасного органічного землеробства.

На новітньому етапі розбудови державою традиційного аграрного сектору економіки з широкою мережею господарств різних форм власності на землю, історична реконструкція вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи продемонструє підприємцям шляхи екологічно збалансованого землекористування, напрацьовані не лише світовим передовим досвідом, а й нагромаджені з урахуванням регіональних кліматичних і географічних особливостей попередніми поколіннями. Цим, насамперед, і визначається актуальність теми дослідження, що зумовлює комплексне встановлення науково-освітньої та дослідно-аграрної діяльності П. А. Кочубея, яка досі залишалась комплексно не вивченою.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана відповідно до загального напряму наукових досліджень Інституту історії аграрної науки, освіти і техніки Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН і є складовою частиною наукової тематики: «Розробити науково-організаційні та концептуальні основи становлення та розвитку сільськогосподарської дослідної справи в Україні: теоретико-методологічні,

історико-наукознавчі, біографічні та джерелознавчі аспекти дослідження» (номер державної реєстрації 0114U001207); «Науково-організаційні та регулятивні засади інноваційної діяльності в системі аграрної науки: теоретико-методологічні, історико-наукознавчі, архівні, біобібліографічні аспекти дослідження» (номер державної реєстрації 0116 U002102).

Мета і задачі дослідження. *Метою дослідження є цілісний історичний аналіз науково-організаційної та освітньої діяльності П. А. Кочубея в контексті становлення і розвитку вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи в 1820–1890-х роках.*

Для досягнення поставленої мети передбачено вирішення таких *задач*:

- встановити ступінь наукової розробки зазначеної проблеми, її джерельне забезпечення, обґрунтувати методологічні засади дослідження;
- з'ясувати чинники, що вплинули на становлення наукового світогляду та формування дослідницьких пріоритетів П. А. Кочубея;
- виділити та охарактеризувати основні періоди творчої діяльності вченого;
- комплексно оцінити роль П. А. Кочубея як одного з організаторів вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи;
- узагальнити здобутки вченого в становленні системи фахової галузевої освіти;
- систематизувати творчий доробок П. А. Кочубея, обґрунтувати практичне значення його окремих напрацювань на сучасному етапі організації наукового забезпечення сільського господарства та природоохоронних агроландшафтів.

Об'єктом дослідження є розвиток вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи в другій половині ХІХ ст.

Предмет дослідження – науково-організаційна, освітня, просвітницька діяльність П. А. Кочубея, його творчі пошуки та здобутки у вимірі становлення й розвитку сільськогосподарської дослідної справи на українських землях в 1850–1890-х роках.

Хронологічні межі дослідження охоплюють періоди формування наукового світогляду, науково-організаційної, освітньої, громадської діяльності П. А. Кочубея, обмежені 1825–1892 рр. Особлива увага зосереджена на етапі його активної дослідної роботи в 1850–1888 рр. В окремих випадках, з міркувань дотримання логічної послідовності подій, визначення виходять за межі означеного періоду.

Територіальні межі дослідження визначені регіонами життя та діяльності П. А. Кочубея. Біографічна площина географічно окреслена територією Полтавської та Чернігівської губерній у складі Російської імперії другої половини ХІХ ст. В окремих випадках, при висвітленні історії аграрної науки, встановлення певних фактів стосувалося населених пунктів, що перебувають нині у складі Російської Федерації.

Методи дослідження. Методологічна основа дослідження ґрунтується на загальнонаукових принципах історичного пізнання: історизмі, об'єктивності, системності, комплексності, науковості, багатofакторності та всебічності. Важливе значення надано використанню загальнонаукових методів (біографічному, аналізу, синтезу, класифікації), міждисциплінарних (структурно-системному підходу) та власне історичних (ретроспективному, проблемно-хронологічному, порівняльно-

історичному, описовому, періодизації, персоніфікації). У процесі дослідницького пошуку залучалися методи джерелознавчого та архівознавчого аналізу.

Наукова новизна одержаних результатів зумовлена тим, що в українській історіографії на основі комплексного аналізу документальних джерел *вперше* всебічно досліджено науково-дослідну, освітню та просвітницьку діяльність П. А. Кочубея. Виділено чинники й основні періоди становлення його наукового світогляду як дослідника в агрономічній галузі та природничих науках. Систематизовано його творчий доробок за науковими напрямами та узагальнено його теоретичний і практичний внесок у розроблення основ агролісотехнічної меліорації, акліматизації та селекції рослин, метеорології, органічного землеробства. Сформульовано авторське бачення перспектив використання напрацювань П. А. Кочубея при створенні природоохоронних територій в Україні.

Удосконалено критерії аргументації важливості і наукової цінності агрономічних досліджень П. А. Кочубея як підґрунтя організації вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи другої половини ХІХ ст.

Новизну дисертаційного дослідження також визначає запровадження до наукового обігу маловідомих архівних матеріалів, опублікованих історичних документів, що висвітлюють дослідну й організаційну діяльність П. А. Кочубея.

Набув подальшого розвитку напрям історико-краєзнавчих досліджень з відтворення діяльності фахівців-аграріїв, галузевих науково-дослідних установ, а також української наукової біографістики як складової історії науки й техніки.

Практичне значення одержаних результатів. Теоретичні висновки та практичні рекомендації дисертаційного дослідження сприятимуть вирішенню проблем, пов'язаних з раціоналізацією сільського господарства в Україні та конкретизацією методологічних засад аграрної науки. Узагальнені матеріали дисертації можуть бути використані під час підготовки наукових праць з історії сільськогосподарської дослідної справи, при викладанні навчальних програм освітніх закладів агрономічного спрямування, написанні сучасних енциклопедичних видань та довідників, для поповнення галузевої бази історії науки й техніки, навчально-методичних посібників з історії України, історії агрономії та заповідної справи.

Особистий внесок здобувача. Наведені в дисертації наукові результати дослідження, висновки і положення теоретичного та пізнавального характеру, аналітичні судження та сформульовані на їх основі авторські твердження, виявлені тенденції тощо, а також їх доказова база, є особистим науково-теоретичним здобутком дисертантки.

Апробація результатів дисертації. Основні результати й висновки дисертаційної роботи висвітлено та обговорено на наукових конференціях: 1) Х Всеукраїнській конференції молодих вчених та спеціалістів «Історія освіти, науки і техніки» (28 травня 2015 р., м. Київ); 2) Всеукраїнській науково-практичній конференції «Бібліотечне краєзнавство у культурному просторі України» (12 листопада 2015 р., м. Київ); 3) ХІ Всеукраїнській конференції молодих учених та спеціалістів «Історія освіти, науки і техніки в Україні» (16 травня 2016 р., м. Київ).

Публікації. За основними результатами дисертаційного дослідження опубліковано 10 наукових праць, з них 6 статей у наукових фахових виданнях,

затверджених МОН України, 1 – у виданні, включеному до міжнародної наукометричної бази, 3 – у збірниках матеріалів наукових конференцій. Усі публікації одноосібні.

Структура дисертації підпорядкована меті та відповідним дослідницьким задачам, зорієнтована на комплексне висвітлення проблем, узгоджених з предметом дослідження. Дисертація складається зі вступу, 4 розділів, висновків, списку використаних джерел (234 найменувань) та 21 додатку. Обсяг основного тексту дисертації становить 204 сторінки. Повний обсяг дисертації – 257 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

У **вступі** розкрито актуальність, зв'язок роботи з науковою тематикою; сформульовано мету й завдання дослідження; визначено його об'єкт, предмет, хронологічні межі, методи наукового пошуку, обґрунтовано наукову новизну та практичне значення результатів дослідження; наведено дані щодо особистого внеску здобувача, апробації роботи та структури дисертації.

У першому розділі **«Історіографія проблеми, джерельна база та методологічні засади дослідження»** здійснено аналіз стану наукової розробки проблеми, її джерельної бази, обґрунтовано методологію наукового пошуку.

У підрозділі *1.1. «Ступінь наукової розробки проблеми»* розглянуто особливості відображення в історичних джерелах і літературі багатогранної діяльності українського дворянина-дослідника П. А. Кочубея. Масив джерел, що інформують про перебіг життя та наукових пошуків П. А. Кочубея, умовно поділено на 3 періоди: 1) науково-популярна література кінця ХІХ – початку ХХ ст.; 2) публікації радянської доби; 3) дослідження часів незалежності України. Крім цього в кожному історіографічному періоді диференційовано групи за предметно-тематичним принципом. Це, передусім, наукові узагальнюючі праці, що відтворюють: еволюцію сільськогосподарської дослідної справи як організації та галузі знань; становлення системи аграрної освіти; розробку окремих експериментальних напрямів, якими займався П. А. Кочубей; його громадську активність; життєвий і творчий шлях.

Науково-історична публіцистика другої половини ХІХ ст. дотично висвітлює особисті та творчі аспекти життя П. А. Кочубея, позиціонує його як активного учасника суспільно-політичних процесів у Російській імперії. Початкову спробу реконструкції цілісної біографії та різнопланової діяльності П. А. Кочубея зроблено 1893 р. співробітником ІРТТ В. І. Срезневським¹, який вперше констатував реальні приклади його творчості для потреб сільського господарства. Рівноцінним їй за значимістю став нарис 1892 р. невідомого автора про історію лісорозведення у Згурівському маєтку П. А. Кочубея², згодом продовжену сином³. Стислі відомості

¹ *Срезневский В. И.* Очерк жизни и деятельности Петра Аркадьевича Кочубея, 1825–1892 г. / В. И. Срезневский : Речь, произнес. в торжеств. собр. Имп. рус. техн. о-ва 22 дек. 1893 г. в годовщину смерти П. А. Кочубея. – СПб. : «Владим.» паровая типо-литограф., 1893. – 24 с.

² *К – н.* Очерк деятельности П. А. Кочубея по лесоразведению в Полтавской губернии / К – н. – К. : Тип. С. В. Кульженко, 1892. – 30 с.

³ *Розен Г. Г.* Очерк степного лесоразведения в имениях Василия Петровича Кочубея (с планами) / Г. Г. Розен. – К. : Тип. И. И. Чоколова, 1897. – 518 с.

Енциклопедичного словника Брокгауза й Єфрона (1895 р.) щодо науково-організаційної практики дворянина майже до кінця радянського періоду залишались фактично єдиним джерелом біографічної інформації⁴. Відрізок часу, що частково окреслив тенденції формування світогляду й наукових уподобань П. А. Кочубея, представлено в родинній хроніці (1790–1873 рр.)⁵. Об'єктивне фрагментарне вивчення розвитку поглиблених знань дослідника стосовно різних галузей вітчизняної науки забезпечують студії російського вченого-хіміка Д. І. Менделєєва (1875 р.)⁶ і Геологічного музею ім. Петра Великого (1914 р.)⁷. Динаміку розвитку наукових пріоритетів П. А. Кочубея під час роботи у громадських товариствах реконструйовано за історичними роботами: М. І. Кокшарова в мінералогії⁸ та В. А. Тихомирова⁹, М. І. Сосновського, С. М. Велецького в Полтавському товаристві сільського господарства¹⁰. Отже, джерела дорадянської історіографії в загальних рисах описують наукові пошуки П. А. Кочубея в громадських організаціях хімічного й аграрного спрямування.

В науковій літературі радянської доби, внаслідок класового підходу до вітчизняної історії, П. А. Кочубей згадується в історіографічних та узагальнюючих працях лише у зв'язку з персональним членством у Петербурзькій академії наук як правонаступниці АН СРСР¹¹. На основі огляду російської історіографії пострадянського періоду встановлено, що результати архівних розвідок Мінералогічного музею ім. О. Є. Ферсмана РАН (2003 р.)¹² і «Велика російська енциклопедія» (2010 р.) містять дещо ширшу інформацію про основні дати життя П. А. Кочубея та його наукові заняття, однак вона є оглядовою і констатує вже відомі факти.

⁴ В. Р. Кочубей / В. Р. // Энциклопедический словарь : в 86 томах / Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон ; под ред. К. К. Арсеньева и Ф. Ф. Петрушевского. – СПб. : Тип.-литограф. И. А. Ефрона, 1895. – Т. XVI (кн. 31) : (Конкорд – Коялович). – С. 465.

⁵ Кочубей А. В. Семейная хроника : Записки Аркадия Васильевича Кочубея. 1790–1873 / А. В. Кочубей. – СПб. : Тип. бр. Пантелеевых, 1890. – 314 с.

⁶ Менделеев Д. И. Об упругости газов : Отчет, представл. предс. Имп. Рус. техн. о-ва Петру Аркадиевичу Кочубею / [Соч.] Д. И. Менделеева. – СПб. : Тип. А. М. Котомина, 1875. – Ч. 1. – 34 с.

⁷ Коллекция В. П. Кочубея // Труды Геологического музея им. Петра Великого. – СПб. – 1914. – Т. 8, вып. 1. – С. 40–61.

⁸ Кокшаров Н. И. Материалы для минералогии России / Николая Кокшарова, горного инженера, чл. Имп. Обществ : С. Петерб. Минерал. и Москов. испытателей природы : в 3-х ч. – СПб. : Тип. И. И. Глазунова и Ко. – Ч. 1. – 1852–1855. – 417 с.

⁹ Историческая записка о деятельности Полтавского сельскохозяйственного общества с 1865 г. по 1887 г. / сост. секретарь общества В. А. Тихомиров. – Полтава: Тип. наследн. Н. Пигуренко, 1887. – 183 с.

¹⁰ Сосновский М. Полтавское Сельскохозяйственное Общество. 1865–1895 гг. / М. Сосновский, С. Велецкий; изд. Полтавского с.-х. о-ва. – Полтава: Тип.-литограф. Л. Фришберга, 1897. – 311 с.

¹¹ Кочубей, Петр Аркадьевич // Академия наук СССР. Персональный состав. – М. : Наука, 1974. – Кн. 1 (1727–1917). – С. 225.

¹² Моисеева М. Л. Петр Аркадьевич Кочубей и его коллекция минералов в собрании Минералогического музея им. А. Е. Ферсмана РАН / М. Л. Моисеева // Новые данные о минералах. – М. : ЭКОСТ, 2003. – Вып. 38. – С. 89–98.

В добу української незалежності в процесі вивчення історії аграрної науки на сторінках спеціалізованої періодики Чернігівщини та в наукових роботах істориків ННСГБ НААН України з'явилися перші результати дослідження експериментальної та громадської діяльності П. А. Кочубея. Зокрема, з 2014 р. започатковано наукові публікації директора ННСГБ НААН академіка В. А. Вергунова у фахових виданнях, книгах, періодичній пресі¹³. Певна інформація про П. А. Кочубея, як засновника першої навчально-дослідної ферми та практика у сільському господарстві, зустрічається в працях Н. П. Коваленко¹⁴. Окремі факти біографії та благодійності П. А. Кочубея репрезентують архівні розвідки науковців Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» м. Батурина¹⁵.

Таким чином, історіографічний аналіз за темою дисертації засвідчив, що незважаючи на наявність різнопланових історичних, наукових і науково-публіцистичних напрацювань, що розкривають творчу діяльність П. А. Кочубея, системного й цілісного історико-наукового дослідження його доробку в контексті становлення і розвитку вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи до цього часу не було проведено.

У підрозділі 1.2. *«Характеристика джерельної бази дослідження»* зазначається, що виконання дисертаційних завдань здійснюється на основі залучення різноманітних за походженням, видами, ознаками та змістом джерел і матеріалів: 1) архівних документів; 2) інтелектуальної спадщини та сімейної нарративної літератури; 3) опублікованих офіційних документів наукових та громадських організацій (довідників, статистичних видань); 4) наукових статей та науково-популярної літератури; 5) засобів масової інформації (газети, журнали). Для з'ясування поставленої проблеми опрацьовано значну джерельну базу, зосереджену

¹³ Вергунов В. А. Аграрні студії у житті та творчій спадщині П. А. Кочубея (до 150-річчя створення Полтавського товариства сільського господарства) / В. А. Вергунов // Вісник аграрної історії : зб. наук. пр. / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Нац. ун-т біоресурсів і природокорист. України, Нац. наук. с.-г. б-ка НААН. – 2014. – № 8–9. – С. 251–271; Полтавському товариству сільського господарства – 150 років: віхи видатних діянь на благо України / В. А. Вергунов; НААН, ННСГБ. – К. : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. – С. 11–12. – (Іст.-бібліогр. сер. «Аграр. наука України в особах, документах, бібліографії»; кн. 76); Князь П. А. Кочубей та його згурівська сільськогосподарська навчально-дослідна ферма: забута сторінка аграрної історії України / В. Вергунов // Панорама. – 2015. – 13 лютого [№ 7 (6196)]. – С. 2; Аграрне дослідництво П. А. Кочубея у Згурівці як предтеча сучасної світової «синьої економіки» / В. Вергунов // Панорама. – 2015. – 24 квітня [№ 17 (6205)]. – С. 7; Бібліотека П. А. Кочубея / В. Вергунов // Панорама. – 2015. – 12 червня [№ 24 (6212)]. – С. 7.

¹⁴ Коваленко Н. П. Історичні аспекти становлення та розвитку сівозмін у системах землеробства України (XVIII–XIX ст.) : монографія / Н. П. Коваленко; НААН ДНСГБ; наук. ред. д-р с.-г наук, чл.-кор. НААН В. А. Вергунов. – К.: ФОП Корзун Д. Ю., 2011 – С. 42.

¹⁵ Дробязко Н. В. Життєвий шлях господаря Батуринаської садиби П. А. Кочубея / Н. В. Дробязко // Сіверщина в історії України : зб. наук. пр. / Нац. заповідник «Глухів»; Центр пам'яткознавства НАН України і УТОШК. – Київ; Глухів, 2013. – Вип. 6. – С. 327–330; Дробязко Н. М. Місце, де знайшли вічний спокій представники родини Кочубеїв / Н. М. Дробязко // Сіверщина в історії України : зб. наук. пр. / Нац. заповідник «Глухів»; Центр пам'яткознавства НАН України і УТОШК. – Київ; Глухів, 2013. – Вип. 6. – С. 330–333; Реброва Н. Петро Аркадійович Кочубей і заснування Музею прикладних знань / Н. Реброва // Сіверянський літопис. – 2014. – № 5 (119). – (верес.–жовт.). – С. 329–332.

в бібліотеках і архівах Києва, Київської та Полтавської областей, Москви і Санкт-Петербургу.

Основний масив архівних джерел, що відтворює сімейне підприємництво та громадську діяльність П. А. Кочубея, зберігається в фондах Центрального державного історичного архіву України в м. Києві. Матеріали Канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора (ф. 442) сприяли аналізу реального стану лісорозведення в Київській губернії напередодні аграрної реформи 1861 р. Завдяки архівам Київської палати цивільного суду (ф. 486) знайдено нотаріальний купчий акт на землі с. Безуглівки, згідно з яким ця маєтність придбана Кочубеями і приєднана до згурівських ґрунтів, а потім перетворена на одне з навчально-дослідних полів і базу експериментального тваринництва. У фонді Канцелярії куратора Київської навчальної округи (ф. 707) виявлено архівний запис про відкриття 1863 р. першого початкового училища с. Згурівки, що стало базою відбору кращих учнів для подальшого навчання в сільськогосподарській нижчій школі-фермі П. А. Кочубея. Для з'ясування проблеми запровадження аграрної освіти на Згурівщині, залучено інформацію архівів Канцелярії тимчасового Харківського генерал-губернатора (ф. 1191) у формі Положення і Статуту для землеробських училищ. З метою ґрунтового розслідування фактів селянських заворушень 1905 р. в Згурівському маєтку Кочубеїв використано документи Полтавського губернського жандармського управління (ф. 320). Одним з носіїв історичної інформації про родинні агрономічні напрацювання П. А. Кочубея в сільськогосподарській сфері є фонд особового походження Васильчикових у Російському державному історичному архіві Санкт-Петербургу (РДІА, ф. 651).

Пріоритетними джерелами щодо визначення кола наукових інтересів П. А. Кочубея в різних галузях сільського господарства стали прижиттєві видання доповідей і наукових статей, опубліковані в 1854–1888 рр., а також спогади автобіографічного характеру.

Загальну основу джерельної бази для написання дисертаційного дослідження склали наукові праці та монографії, матеріали наукових статей, науково-популярна література, включно з довідковими та статистичними виданнями, розміщені у книжкових фондах Російської державної бібліотеки в Москві, відділі стародруків НБУ ім. В. І. Вернадського, Інституті книгознавства НБУВ, колекційних фондах Наукової бібліотеки ім. М. Максимовича Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, фондах Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН. Опрацьовано близько 45 періодичних наукових видань, з яких найбільшою інформативністю вирізняються: «Вісник аграрної історії», «Історія науки і біографістика», «Історичні записки», «Лаврський альманах», «Сіверянський літопис», «Сіверщина в історії України», «Записки Всесоюзного мінералогічного общества», «Санкт-Петербургские современные летописи»; а також видання, що ввійшли до історико-бібліографічної серії «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії», заснованої на базі ННСГБ НААН.

Виявлені й опрацьовані матеріали джерельної бази, більшість з яких до наукового обігу вводиться вперше, забезпечили вирішення поставлених завдань комплексного наукового дослідження.

У підрозділі 1.3. «*Методологічні засади дослідження*» обґрунтовано основні методи, використані в процесі вирішення дисертаційних задач, та їх поєднання у відповідності до методологічних принципів наукового пошуку з історії науки й техніки. Методологічна основа базується на системі принципів, методів, прийомів, способів і засобів історіографічного пізнання, найважливіші з яких історизм, системність, об'єктивність, науковість, багатофакторність, методи порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, періодизації, персоналізації, а також комплексі загальнонаукових методів біографічного, системно-структурного, бібліографічного, статистичного джерелознавчого й архівознавчого аналізу.

Методологічні підходи до розгляду теми визначалися специфікою об'єкта та предмета дослідження, його метою і завданнями.

У другому розділі «**Чинники та періоди формування особистісних і наукових пріоритетів П. А. Кочубея**» реконструйовано перебіг подій, що здійснили визначальний вплив на формування особистості та наукового світогляду дослідника, виділено основні періоди його життєвого і творчого шляху.

У підрозділі 2.1. «*Становлення і розвиток сільськогосподарської дослідної справи як фактор формування наукового світогляду П. А. Кочубея*» з'ясовано умови становлення особистісних поглядів і наукових уподобань П. А. Кочубея, пов'язані з історією розвитку аграрного дослідництва в країні.

Первинною передумовою майбутніх дослідів з лісорозведення став перший власний досвід планування і посадки дерев, який П. А. Кочубей набув підлітком у батьківському маєтку. Скориставшись, насамперед, напрацюваннями В. Н. Каразіна, Х. Х. Стевена у створенні показових садів і навичками садівника-швейцарця Гіппа, в помісті зроблено початкові насадження навколо резиденції Кочубеїв, що виконували функцію захисних загороджень. Одночасно в Імператорському Нікітському ботанічному саду П. А. Кочубей отримав додаткові знання з садівництва, селекції фруктових дерев, інтродукції сортів ягідних рослин наявної помологічної збірки.

В період навчання в Михайлівському артилерійському училищі (1840–1845 рр.) завдяки педагогу-вченому Г. І. Гессу П. А. Кочубей здобув додаткові наукові знання та практику з аналітичної хімії та мінералогії. Подальше підвищення фахової освіти в Європі (1845–1846 рр.) побіжно сприяло ознайомленню П. А. Кочубея з тенденціями розвитку сільського господарства Німеччини (система травосіяння в паровому полі А. Теєра) та Франції (дослідна станція Ж. Буссенго з вивчення агрохімії й фізіології рослин; зразкова ферма М. Домбаля з багатопіллям, механічним обробітком землі, продуктивним і рентабельним скотарством).

З 1850-х рр. П. А. Кочубей постачав сільськогосподарську техніку для аграрно-показового господарства родичів поблизу Петербургу. Його кваліфікація, основана на глибоких знаннях машинних механізмів, хімії, мінералів і застосуванні наукових підходів, стала популярною у передових землевласників і актуальною для подальшого розвитку агрономічної дослідної справи, зокрема: покращеного обробітку ріллі новітніми технічними знаряддями, пошуків природної сировини для переробки на хімічні добрива. Теоретичні напрацювання європейських і російських учених (особливо рекомендації А. Т. Болотова) щодо аналізу складу ґрунту і органічних продуктів П. А. Кочубей залучив до визначення мінерального і хімічного вмісту згурівських земель під час планування меліоративних заходів у власному

маєтку. Одночасно з осушенням цієї території було створено сприятливі умови для проведення дослідів лісорозведення, які трансформувались у формування степових агроландшафтів.

Протягом 1856–1857 рр. аналіз політичних тенденцій доби та економічних потреб реформаторського періоду сприяли переорієнтації наукових інтересів П. А. Кочубея на заняття агрономією та громадську роботу в недержавних структурах. Впродовж 1859–1862 рр. він працював у петербурзькій Комісії з питань народної гігієни та якості харчових продуктів, де проводив санітарно-профілактичну роботу, займався визначенням шкідливих домішок у сільськогосподарській продукції. Результати діяльності опубліковано П. А. Кочубеєм у 2-томнику «Товари у відношенні до громадського здоров'я» (1862). З 1865 р. він став одним із засновників і дійсним членом Полтавського товариства сільського господарства (ПТСГ), від імені якого здійснив низку піонерських галузевих науково-дослідних проєктів. У перспективі (1866–1889 рр.) П. А. Кочубей зосередився на організаційно-консультативній і просвітницькій діяльності, очоливши ІРТТ. Однією з його домінант на посаді голови ІРТТ стало вирішення проблеми широкого запровадження механізації аграрних робіт, популяризація наукових досягнень агрономії, зростання товарності сільськогосподарського виробництва. Наукове оточення мотивувало П. А. Кочубея до цільового вибору напряму творчих пошуків в сільськогосподарській галузі.

Серед основних чинників, що впливали на формування наукових пріоритетів П. А. Кочубея і визначали його внесок в агрономічну діяльність, у підсумку виділено: початкові родинні сільськогосподарські навички; обізнаність з передовими досягненнями європейських і російських аграрних практик; утилітарний досвід використання прикладних досліджень (хімії, мінералогії, механіки) в агрономії; усвідомлення необхідності активізації науково-організаційної роботи для розвитку соціально-економічної кон'юнктури та зростання суспільного достатку. На основі комплексного дослідження біографічних джерел, творчого шляху та дослідної спадщини П. А. Кочубея здійснено періодизацію його діяльності, що мала ознаки сезонності.

У підрозділі 2.2. *«Первинна складова агрономічного досвіду»* викладено обґрунтування агрономічних здобутків П. А. Кочубея за допомогою реконструкції гілок родини, що репрезентують традиційну сільськогосподарську діяльність.

П. А. Кочубей представляє старовинний український рід від татарина Кучубея, що прийняв християнство, започаткувавши козацько-старшинську гілку Гетьманщини. Вже з середини XVII ст. Кочубеї займалися торгівлею продуктами землеробства і тваринництва. Розглянувши еволюцію роду як злиття давніх культур (скіфського коріння українських землеробів і татарських кочівників-скотарів), з'ясовано, що аграрний хист П. А. Кочубея – вроджений, оскільки сільське господарство стабільно забезпечувало виживання та самодостатність родини. Встановлено, що суспільно-економічні умови у поєднанні з особистісними чинниками активували бажання П. А. Кочубея займатись агрономічною діяльністю на ґрунтовній науковій основі.

Вивчення джерельного та родовідного інформаційного масиву розкрило специфіку господарської діяльності роду Кочубеїв, територіально окреслену

Полтавським і Чернігівським регіоном. На початковому етапі експериментального вирішення проблем розвитку агрономії П. А. Кочубеєм акумульовано родинні практичні здобутки: 1) Кушельови-Безбородьки залучили П. А. Кочубея до практики механізації засобів обробітку землі та теоретичних знань зі створення ландшафтних парків; 2) Розумовські представили результати дослідів інтродукції рослин та переходу до промислового шовківництва; 3) Репніни показали ефективність лісорозведення з урахуванням адаптивно-ландшафтних підходів (декоративне садівництво, інженерна практика меліорації) та розвитку племінного тваринництва (конярства, скотарства, свинарства, птахівництва); 4) Васильчикови пропагували систему рільництва, модернізовану механічними знаряддями, з травосіянням і удобренням полів; започаткували та поширили соціально орієнтовану структуру – земельне кооперативне кредитування; 5) княжий рід В. П. Кочубея реалізував насадження парків з використанням акліматизованих рослин та ініціював заснування творчого об'єднання «Полтавське товариство сільського господарства», що розгорнуло експериментаторство у вітчизняних рослинницькій і тваринницькій галузях; 6) Строганови конкретизували гіпотетичні знання П. А. Кочубея в царині науково-освітньої агрономії та лісового господарства.

Аналіз історичних матеріалів первинного агрономічного досвіду П. А. Кочубея максимально наблизив до відтворення реальної історії об'єкта дисертаційного дослідження, розкрив послідовні функціональні зміни практичних підходів до розвитку аграрної галузі. Визначено безпосередні причинно-наслідкові зв'язки родини Кочубеїв з участю в сільськогосподарській діяльності, а конкретні події охарактеризовано в їх виразності. Репрезентовано корінне підґрунтя початкових знань П. А. Кочубея, застосованих у його подальших науково-дослідних розробках.

У підрозділі 2.3. «*Наукові здобутки П. А. Кочубея в галузях природничих наук, військовій справі*» розглянуто викладацьку роботу П. А. Кочубея в Михайлівському Артилерійському училищі (академії), організацію наукової діяльності на посаді голови ІРТТ та співробітництво з Д. І. Менделєєвим.

Після завершення стажування в Європі й успішних іспитів восени 1846 р. П. А. Кочубея призначено викладачем Михайлівського Артилерійського училища. Він читав курс хімії і механіки, організовував практику в хімічній лабораторії, займався самоосвітою: студіював аналітичну хімію, методики дослідження мінералів у видатного хіміка Г. І. Гесса. Завдяки прагненню П. А. Кочубея до досконалої педагогічної діяльності його наукові інтереси охопили сферу мінералогії та спонукали комплектувати зібрання рідкісних каменів. Також П. А. Кочубей брав участь у науково-організаційних проектах освоєння досягнень хімічної галузі та примноження науково-практичного досвіду. На початку викладацької практики він долучився до модернізації виробництва стрілецької зброї (1847 р., Шосткинський пороховий завод Чернігівської губернії) і хімічних розробок освітлення. Надалі вдосконалював професійну майстерність на артилерійських заводах і в науково-хімічних лабораторіях європейських країн (1853–1854 рр.). Особливо плідним було його перебування в Гессенській лабораторії Ю. Лібіха – одного з засновників біо- та агрохімії, винахідника штучних добрив, про що детально викладено у праці П. А. Кочубея «Опис чудових лабораторій Німеччини і Бельгії» (1854).

На рішення П. А. Кочубея кваліфіковано зайнятись агрономічними дослідками у власному господарстві значною мірою вплинуло знайомство і тісна співпраця з видатним ученим Д. І. Менделєєвим. З'ясовано, що їх своєрідний науковий альянс започатковано в 1856–1857 рр. на основі спільних інтересів у сфері хімії та мінералогії. В період земельної реформи Д. І. Менделєєв зосередив свою експериментальну діяльність в аграрній галузі: вивчав проблеми живлення рослин, підвищення їх врожайності, підйому тваринництва, лісорозведення та меліорації. Дієвість науково-практичних нововведень він демонстрував у своєму маєтку «Боблово» Московської губернії (1865–1871 рр.). Д. І. Менделєєв переконав П. А. Кочубея у підвищенні продуктивності сільськогосподарських культур та родючості ґрунтів від угноєння полів, а також надав рекомендації до застосування мінерального та органічного живлення. В 1866 р. він підтримав передову ідею П. А. Кочубея та його однодумців щодо відкриття РТТ в Петербурзі.

В ході дисертаційного дослідження встановлено сприяння П. А. Кочубея науковій діяльності Д. І. Менделєєва. Зокрема, як практикуючий знавець мінералогії, він допомагав Д. І. Менделєєву зібрати зразки мінералів для підтвердження правильності складеної ним періодичної таблиці хімічних елементів. Впродовж 1871–1881 рр. П. А. Кочубей стимулював роботу Д. І. Менделєєва щодо визначення пружності розріджених газів, яка згодом обґрунтувала потребу аналізу складу повітряних шарів, як суміші газів, необхідних для життєдіяльності людини, тварин і рослин. Учений спонукав аграрія-дослідника П. А. Кочубея до спостережень за атмосферними явищами, як запоруки збору сталих урожаїв.

Таким чином, педагогічна діяльність П. А. Кочубея сприяла генеруванню навколо нього висококваліфікованого вченого оточення, яке вплинуло на остаточне становлення наукових поглядів. Закордонні контакти петербурзьких професорів Артилерійської академії забезпечили йому вільний доступ до передових напрацювань європейської хімічної галузі й аграрної сфери. Використання природних мінеральних речовин у землеробстві мобілізувало увагу П. А. Кочубея для потреб подальшого розвитку сільськогосподарської дослідної справи. Стабілізуючим фактором формування наукового світогляду стало співробітництво з Д. І. Менделєєвим, модифіковане у науково-організаційну співпрацю в межах ІРТТ з питань фізхімії, механізації сільськогосподарських робіт і метеорології. Загалом діяльність П. А. Кочубея на науково-освітній ниві для потреб природознавства дала підстави загальним зборам Імператорської Петербурзької Академії наук обрати його 1876 р. своїм почесним членом.

У третьому розділі **«Наукові пошуки П. А. Кочубея в галузях агрономії та лісорозведення»** на основі аналізу творчої спадщини П. А. Кочубея виділено та розглянуто основні напрями його пошуків: лісомеліоративні насадження, степові агроландшафти, спеціалізована освіта з дослідною складовою.

У підрозділі 3.1. *«Розгортання ландшафтного лісорозведення як предтечі раціонального землеробства»* відтворено наукові підходи П. А. Кочубея до створення штучного лісопарку в Згурівському маєтку на новій дослідній основі висадки акліматизованих саджанців хвойних, листяних дерев і кущів на суцільно осушені ґрунти.

До середини XIX ст. внаслідок антропогенного впливу лісовий фонд України зменшився від 30 до 70 %. Початківцями захисного лісорозведення на українських територіях стали: І. Я. Данилевський, В. Я. Ломиковський, В. П. Скаржинський, І. Т. Ціпків, М. М. Кір'яков, В. Є. Графф. У 1830-х роках меліоративним лісорозведенням і акліматизацією дерев займався І. М. Скоропадський у с. Тростянець Чернігівської губернії. Володарями прекрасних лісів Центральної України XIX – початку XX ст. визнані аристократи: Л. Є. Кеніг, М. Є. Браницька, К. А. Балашова, А. Е. Мас, О. О. Бобринський, Р. В. Сангушко, В. С. Кочубей. Проте дворяни або спочатку мали природні лісові масиви для ландшафтного планування, або внаслідок споживчого виснаження була необхідність їх відновлення.

Для розуміння масштабів штучних перетворень рельєфу з метою ефективного застосування у сільському господарстві, проаналізовано характеристики природних ресурсів, якими з 1824 р. володіла родина Кочубеїв. Констатовано, що стан земельних угідь потребував регулювання водного режиму, зміни пріоритетів їх обробки, а також системи протиерозійних заходів.

На початку 1850-х років під керівництвом П. А. Кочубея в низинних частинах Згурівської садиби для відводу застійної води прокладено канали з каскадною системою ставків. Разом з переплануванням територій на основі агро меліоративних заходів, навколо житлової зони маєтку проведено лісонасадження з урахуванням природного ландшафту та перепаду висот 13,7 м. Для подальшого озеленення територій у насадженому лісопарку П. А. Кочубей заклав розплідники листяних дерев, хвойних порід і кущових рослин із багатьох країн світу, в яких вирощено саджанці, адаптовані до умов природно-кліматичної степової зони чорноземів.

Станом на 1860-і роки агроландшафтний комплекс «Старий парк» з лісозахисними смугами, сягав майже 273 га і був вкритий деревною та лучною рослинністю. Характерна особливість парку – хвойні та листяні екзоти, висаджені великими групами або масивами. Структура освоєних і меліорованих земель Згурівського парку (1892 р.): деревні посадки – 84,85 %; озера – 8,84 %, багно – 0,89 %; школа-ферма з господарськимигородами і селекційними плантаціями – 5,42 %. У процесі створення штучних насаджень П. А. Кочубеєм вдосконалено засоби обробітку ґрунту, техніку висаджування сіянців на постійне місце та догляду за ґрунтом у культурах.

На початку 1880-х років П. А. Кочубей започаткував «Новий парк» вздовж заплавної береги р. Супою. Для цього на площі близько 86 га насаджено різні види вегетуючого матеріалу з власних розплідників, включно з екземплярами рідкісних видів хвойних. До 1892 р. суцільна площа нової лісопаркової зони склала 89,41 %, а решта земель західної частини залишилась під болотами (10,59 %). Загалом рослинні угруповання зайняли 72,65 га. В ході вивчення процесу агролісомеліорації встановлено найбільшу подібність проектування Тростянецького та Згурівського парків, що підтверджує стаття П. А. Кочубея «Про працю І. М. Скоропадського з лісорозведення у чорноземних степах Полтавської губернії» (1888).

Отже, основним у «Старому» і «Новому» парках є лісовий тип садово-паркового ландшафту на площі 363,9 га. Лісорозведення забезпечило: захист ґрунтів від дефляції, а водних об'єктів від виснаження та замулення; поліпшення ґрунтово-кліматичних умов присадибних ділянок; появу різноманітних середовищ існування;

практичний досвід вирощування та висадки інтродукованих рослин і формування агроландшафтів для покращення умов ведення землеробства.

У підрозділі 3.2. «Формування степових агроландшафтів» висвітлено перебіг реконструкції П. А. Кочубеєм природної геосистеми з метою максимальної та довготривалої продуктивності сільськогосподарських культур.

До 1850-х років вже існували перші наукові напрацювання у вивченні ґрунтів. Насамперед, це – розробки німецьких вчених: гумусова теорія живлення рослин А. Теєра (в Росії з 1830 р.), що сприяла дослідженню перегною, та теорія мінерального живлення рослин Ю. Лібіха (1840-х рр.), яка розширила хімічні аналізи ґрунту і зумовила появу агрогеологічного напрямку в ґрунтознавстві. Скориставшись теоретичними матеріалами німецьких дослідників, прикладними знаннями російських агрономів А. Т. Болотова, І. М. Комова, В. О. Левшина та застосуванням нових наукових здобутків, П. А. Кочубей експериментально вирішив проблему поліпшення ґрунтів, на базі власного науково-практичного досвіду хімічних та мінералогічних досліджень.

Степові земельні володіння П. А. Кочубея на території Полтавської губернії спеціалізувалися на вирощуванні сільськогосподарських культур. Відповідно до розташування вони різнилися елементами екосистеми та природно-географічним середовищем, які враховано при формуванні агроландшафтів. Розробку агроландшафтів розпочато після 1857 р. за особистою схемою П. А. Кочубея: призначену під заліснення місцевість спочатку засівали колосовими хлібами, а після збору 2–3 врожаїв приступали до посадки дерев по стерні: восени – листяних порід, а весною – хвойних. Лісові оази закладали у вигляді «левад», обкопаних з усіх боків ровом, глибиною 1,0–1,4 м (наприклад, левада «Гадоліна» площею близько 46 га; левада «Галаганівська» – майже 164 га). Особливою принадою вирощених мішаних гаїв були сосни, акліматизовані до чорноземних ґрунтів. За період 1860–1880 рр. П. А. Кочубеєм сформовано науково обґрунтовані агроландшафти зі штучних деревних рослин на площі 801,2 га, що забезпечили припинення ерозійних процесів і створили полезахисні комплекси для зменшення впливу різких змін погоди. Одночасно з ґрунтозахисними технологіями у сільськогосподарських зонах Полтавщини П. А. Кочубей розпочав відновлення природного лісостану у маєтках Чернігівської губернії, де переважальною деревною породою теж була сосна. Таким чином, захисні насадження у вигляді лісосмуг, невеликих лісових ареалів, осередків чагарниково-лучної рослинності допомогли створити власнику в кожному господарстві найвищу продуктивність земельних угідь.

На основі документальних описів маєтків Кочубеїв та детальних планів лісових посадок з'ясовано структуру агроландшафтів сільськогосподарських угідь П. А. Кочубея. Ґрунтовий покрив фонду землекористування П. А. Кочубея в Полтавській губернії представлено горовим і долинним чорноземом, суходольно-болотними ґрунтами та незначними включеннями зі світло-сірих пісків. Визначено, що впродовж 1860–1880-х років переважала група чорноземів (73,8 %), в менших обсягах – суходольно-болотні ґрунти (17,5 %). За вмістом гумусу чорноземи розділено на середньогумусні (6–8 %) та слабогумусні (2,7 %). Чорноземи середньогумусні займали 9,93 % площі, слабогумусні – 80,35 %. Решту 8,72 % становили землі, невідгідні для обробітку. Структура агроландшафту (в частинах)

наступна: 30 ріллі : 7 деревної рослинності : 8 пасовищ/сіножатей : 0,5 водойм : 0,4 ґрунтів непридатних для землеробства. Загальна лісистість регіону з урахуванням захисних насаджень складала 17,4 %, серед яких 22,3 % – штучних лісопосадок, близько 1,1 % – водойм.

Отже, формування агроландшафтів у степових володіннях П. А. Кочубея здійснено на основі площинної агролісотехнічної меліорації та зумовлено економічною доцільністю трансформації довкілля. В результаті штучного відбору видів рослин, створено нові агрофітоценози, придатні до максимального збереження типових або унікальних природних комплексів та об'єктів.

У підрозділі 3.3. «*Організація діяльності Згурівської навчально-дослідної ферми*» проаналізовано наукові підходи П. А. Кочубея до вирішення проблем організації спеціальної освіти селянства, раціоналізації сільськогосподарської галузі.

До середини ХІХ ст. на рівні держави були неодноразові спроби влаштування сільськогосподарських навчальних ферм з дослідними полями. Першу в Російській імперії Школу практичного землеробства з показовим дослідним полем і навчальною фермою 1790 р. відкрив професор М. Г. Ліванов саме на українських землях – в с. Богоявленському біля м. Миколаєва. В 1797 р. вона переїхала до с. Тярлево під Петербург і функціонувала ще п'ять років, як Павловська землеробська школа на чолі з уродженцем Харківщини А. О. Самборським. Протягом 1825–1841 рр. п'ять зразкових казенних ферм діяли короткочасно і збитково (за винятком Омського дослідного хутора та Луганської ферми). З 1841 по 1865 рр. аграрну мережу з восьми навчальних ферм, серед яких Харківську і Катеринославську, ліквідовано через неефективність (переважало демонстраційно-контрольне дослідництво, а не повноцінне агрономічне).

Реалізувавши проект ПТСТГ, П. А. Кочубей у 1872 р. відкрив у Згурівці власну навчально-дослідну ферму для виконання низки завдань: розробки доцільного типу сівозміни для підвищення продуктивності сільського господарства даної місцевості; випробування економічної придатності рослин і землеробських знарядь; адаптування рослин, надісланих з інших країн або кліматичних умов; розведення насіння покращених зразків культурних рослин у власних економіях і підготовки осіб, здатних раціонально відноситися до землеробства. У складі ферми коштом П. А. Кочубея заснована школа для спеціалізованої освіти селянських дітей. Відбірковою базою для навчання в цьому сільськогосподарському закладі П. А. Кочубея було місцеве початкове училище, що працювало з 1863 р. Школа мала 3-річний курс навчання замкненого циклу: взимку – теоретична підготовка, влітку – закріплення знань на практиці. Систему викладання ремесел і землеробської механізації допомагав запровадити професор механіки Петровської землеробської і лісової академії В. К. Делла-Вос (1873 р.).

З метою переходу до інтенсивних аграрних технологій на полях дослідної ферми започатковано 12-пільну сівозміну з угноєнням і введенням багаторічних трав (люцерна, еспарцет) за схемою: 1) ріпак на угноєне поле; 2) пшениця озима; 3) кормові буряки; 4) ярі з підсівом трав; 5–9) трави; 10) просо; 11) жито озиме; 12) овес. Обробіток земель здійснювався із застосуванням найновіших засобів механізації ручної праці та максимальним дотриманням агротехніки (плуг Еккерта, рядова сівалка і плуг Сакка, плуг Рансона, борона «Зігзаг», машина «Передовиця»

для збору зернових). Тобто, на новітній науковій основі відбувалось практичне забезпечення ефективності сівозмін, у тому числі й завдяки впровадженню машинних механізмів у рільництво. На спеціальному дослідному полі Згурівської ферми П. А. Кочубея завдяки інтродукції рослин розпочато повноцінне насінництво закордонних сортів озимої пшениці Ancolus, Тредвель, Танінг та жита білого Ваза, Альпійського, Шампанського. Вироблялося для продажу насіння: великонасінного (Сіцилійського) льону, ярої пшениці, жита Шланштедського, кукурудзи, проса різних сортів, ярого ріпаку, маку декількох сортів, кормових буряків і моркви, тютюну, конопель та ін. Використовуючи краще елітне насіння з-за кордону, ферма П. А. Кочубея займалася його розмноженням для своїх потреб та всієї Полтавської губернії. Таким чином, цілеспрямована розробка рослин-інтродуцентів з метою поширення у виробничу практику більш продуктивних видів і сортів, підняла роботу Згурівської ферми на рівень регіональної селекційної станції.

Підвищення продуктивності сільськогосподарських культур і родючості ґрунтів у польовому господарстві забезпечувалось органічною складовою, зосередженою у зразково організованому тваринництві. П. А. Кочубей матеріалізував ініціативу ПТСТГ щодо формування регіональної племінної вівчарні. З'ясовано, що вівчарня Згурівської ферми 1882 р. через Полтавське товариство вперше одержала чистокровний племінний матеріал з Бухари та розпочала метизацію для покращення грубошерстого вівчарства, особливо місцевих решетилівських і сокільських порід, за рахунок каракульської породи. Відтак одним із головних результатів роботи дослідної ферми була селекційно-племінна діяльність, скерована на покращення породних якостей тварин за допомогою високоефективних плідників, а також вдосконалення органічного землеробства відходами тваринництва.

Створивши своєрідний сільськогосподарський науковий комплекс на фермі, П. А. Кочубей 1888 р. організував систематичні спостереження за станом погоди та вивчення впливу місцевих кліматичних умов на об'єкти сільськогосподарського виробництва. Він особисто асигнував необхідні суми на будівництво та влаштування Згурівської метеостанції, яка за набором інструментів не поступалася діючій при Полтавському дослідному полі. В 1890 р. ПТСТГ затвердило програму діяльності Згурівського дослідного поля як самостійної наукової одиниці, де на чорноземних ґрунтах вивчалась глибина і характер оранки; природа парового обробітку; терміни посіву й оранки ярих та озимих хлібів; урожайність сортів ярої й озимої пшениці, ячменю, вівса, трав.

Порівняльний аналіз походження й еволюції сільськогосподарських навчальних ферм з дослідними полями в Російській імперії дає підстави стверджувати, що в межах України Згурівська освітньо-експериментальна ферма впродовж 1872–1884 рр. виконувала функції першого повноцінного дослідницького пункту агрономічного спрямування.

У четвертому розділі **«Значення творчого доробку П. А. Кочубея для розвитку соціально-економічної кон'юнктури краю та природоохоронних територій»** визначено науково-практичний внесок П. А. Кочубея у створення виробничої сфери підконтрольних (власницьких) сіл, підвищення освітньо-культурного рівня населення та збереження природних екосистем.

У підрозділі 4.1. «Впровадження здобутків сільськогосподарської дослідної справи в розбудову виробничої та соціальної структури сіл Полтавської та Чернігівської губерній» окреслено масштаби формування виробничо-соціальних комплексів у населених пунктах родини П. А. Кочубея на основі прибутковості раціонального господарства.

Встановлено, що до кінця 1890-х рр. основним джерелом росту доходів керованих поселень Полтавської та Чернігівської губерній стало застосування наукових підходів аграрного дослідництва П. А. Кочубея, пов'язаного з передовими напрацюваннями тваринництва. Об'єднання цих двох галузей сільського господарства створило базу для перспективного органічного землеробства. Науково-організаційна діяльність П. А. Кочубея залучила сільське господарство у взаємодію з виробництвом, розподілом, обігом та споживанням продукції, в результаті якої створено виробничі структури з розвиненою торговою мережею. В окремих господарствах з урахуванням природних ресурсів невелике аграрне виробництво зорієнтовано на більш продуктивний промисловий напрям.

У сформованих соціальних умовах однією з пріоритетних галузей розвитку культури залишилась освіта. Впродовж 1870–1890-х рр. прибутки вдосконалених господарств П. А. Кочубея інвестувалися в спорудження та реставрацію православних храмів, як центрів розповсюдження знань, виховання християнської моралі та культури громадян, а після реформування церкви та освіти – на фінансування навчальних закладів та функціонування складових соціальної сфери.

В підсумку з'ясовано, що використання досвіду найновіших наукових установ і впровадження прогресивної системи інтенсифікації землеробства у підконтрольні господарства П. А. Кочубея переформатувало місцевий аграрний сектор у товарний ринок з урахуванням природно-географічного потенціалу краю та зайнятості населення. Оскільки розвиток сільськогосподарської ланки безпосередньо залежав від рівня її науково-освітнього забезпечення та культури населення, акумуляція вільного від комерційного ризику капіталу дала широкі можливості для створення мережі культурно-освітніх закладів.

У підрозділі 4.2. «Використання природних ресурсів агроландшафтів на сучасному етапі» висвітлено функціональний стан лісових насаджень, земель сільськогосподарського призначення та природних водойм нинішнього часу, збережених П. А. Кочубеєм в ході агрономічної діяльності.

Попри кризу в сільському господарстві 1920-х років, відбулася асиміляція сільськогосподарських угідь Кочубеїв – створені землевласником агроландшафти стали базою для заснування нових населених пунктів аграрного спрямування (села Володимирське, Майське, Шевченкове Згурівського району Київської області). Аналіз особливостей формування П. А. Кочубеєм степових агроландшафтів виявив лісомеліоративну діяльність дослідника у заплавах водойм на територіях сіл Згурівки, Безуглівки, Усівки, Красного. Опрацювавши нотаріальні документи, плани лісових посадок в маєтках П. А. Кочубея та врахувавши давню сформованість первинних біоценозів, з'ясовано, що власник заклав підґрунтя природоохоронної діяльності на території Згурівського краю. Його натуральне господарство з використанням лише органічних добрив забезпечило сприятливі умови для підтримання природного стану навколишнього середовища. За результатами

наукових обстежень лісових осередків Згурівщини з усього комплексу парків і левад, створених П. А. Кочубеєм впродовж 1850–1880-х років, найбільш збережені насадження 1972 р. внесено до Природно-заповідного фонду Київської області: Парк-пам'ятку садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення «Згурівський», Заповідне урочище місцевого значення «Галаганове». Стабільність натурального балансу екологічних систем р. Супою і р. Переводу сприяла залученню їх до природоохоронних об'єктів Київщини – гідрологічних заповідників «Усівський-1» (1980), «Усівський-2» (1994), ландшафтного заповідника «Болото Перевід» (2007). Лісовідновлювальна діяльність П. А. Кочубея в урочищі Старогутська дача заклала перспективу його заповідання до Національного природного парку Чернігівської області (1999).

В наш час Згурівщина продовжує зберігати статус аграрного регіону. Проте, створені П. А. Кочубеєм агроландшафти за 120 років функціонування порушено антропогенним впливом: змінено співвідношення площ ріллі та природних угідь, лісових і водних ресурсів. З'ясовано, що масштабне розорювання земель і знищення частини лісомеліоративних композицій, насаджених П. А. Кочубеєм, призвели до поступового зниження рівня води в ріках, часткового виснаження чорноземних ґрунтів, а також втрати видового багатства Згурівського лісопарку.

ВИСНОВКИ

У ході вирішення встановлених завдань дисертації нами було встановлено основні тенденції розвитку вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи 1820–1890-х років і визначено внесок українського дворянина П. А. Кочубея в організацію аграрного дослідництва та системи фахової освіти. У результаті проведеного ґрунтового аналізу автором зроблено висновки, які виносяться на захист.

1. Науково-організаційна, професійно-освітня та просвітницька діяльність П. А. Кочубея вперше стала об'єктом дисертаційного дослідження. Аналіз сучасного стану наукової розробки ключових проблем теми дисертаційної роботи ствердив відсутність ґрунтовних історико-наукових праць попередників щодо синтезу матеріалів і фактів його творчої спадщини, а наявна історіографічна література не забезпечила повноту висвітлення життєвого шляху П. А. Кочубея, зокрема аграрної складової наукових пошуків.

Сукупність виявлених нами історико-документальних джерел є достатньою для всебічного вирішення поставленої наукової проблеми. Завдяки їх комплексному використанню встановлено значення науково-організаційної та освітньої діяльності П. А. Кочубея в контексті еволюції вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи впродовж 1820–1890-х років.

Для розкриття теми науково-історичного дослідження обрано методіку виконання роботи на основі загальноприйнятих методологічних принципів і методологічного інструментарію комплексу основних дослідницьких методів, серед яких історіографічний аналіз, синтез, системно-структурний і проблемний підхід; логічний, історико-хронологічний, історико-ситуаційний, порівняльний, ретроспективний, біографічний методи.

2. На підставі проаналізованих біографічних і генеалогічних даних з'ясовано чинники, що вплинули на становлення наукового світогляду та програми творчих пошуків П. А. Кочубея: 1) родинні пріоритети щодо різносторонньої та довшеної освіти як основного фахового, так і додаткового аграрного спрямування; 2) природний хист до сільськогосподарської діяльності, що походить від давньої практики роду; 3) аграрний досвід, набутий попередніми представниками сім'ї та проаналізований за найближчі 60 років (1795–1855); 4) рушійною силою активізації вроджених здібностей стали природні, соціально-економічні умови та політичні реалії часу: а) масштаби успадкованих ґрунтів для занять сільським господарством; б) екстенсивний тип землеробської діяльності; в) кліматично-географічна зумовленість прибутковості вирощуваних урожаїв; д) втрата безкоштовної праці в результаті реформ у сільськогосподарській галузі; е) відсутність аграрних навчальних закладів у Полтавському регіоні; ж) передчасне звільнення з військової служби через політизацію відомства; 5) наукове оточення Михайлівської Артилерійської академії, що сприяло безперешкодному користуванню передовими напрацюваннями хімічної та сільськогосподарської галузі; б) співпраця з Д. І. Менделєєвим з питань експериментальної хімії в агрономії.

3. Комплексне дослідження життєвого шляху і наукових пошуків П. А. Кочубея в українській історіографії вперше забезпечило проведення періодизації життя й творчої діяльності аграрія-дослідника:

I період (1825–1846) – навчання, формування особистісних і наукових пріоритетів, на які значний вплив мали батьки, найближчі родичі та вчительський склад Михайлівського артилерійського училища.

II період (1846–1857) – педагогічна, науково-організаційна та первинна агрономічна діяльність. В цьому часовому проміжку П. А. Кочубей займався: 1) викладанням хімії та практичної механіки в Михайлівській артилерійській академії; 2) реорганізацією Шосткинського порохового виробництва; вдосконаленням практичного досвіду в науково-дослідних лабораторіях Німеччини та Бельгії; ініціацією реформ у виробництві пороху та контролю за боєприпасами російської військової галузі; 3) агролісотехнічною меліорацією та лісорозведенням у маєтку «Згурівка» Прилуцького повіту Полтавської губернії зі створенням розплідників для листяних і хвойних дерев і кущових рослин.

III період (1857–1859) – аграрно-консультативна діяльність на Полтавщині полягала в сільськогосподарських роботах у власних помістях, а також участі в обговоренні законодавчих актів державної земельної реформи 1861 р. у складі Полтавського губернського комітету звільнення селян.

IV період (1859–1892) – дослідна діяльність у сільськогосподарській галузі та просвітницько-консультативна робота, здійснені за двома сезонними періодами:

1) Полтавський («літній») етап: науково-дослідна активність у складі ПТСГ; культуртехнічна й агролісотехнічна меліорація з насадженням «Старого» і «Нового» парків; організація функціонування Згурівської навчально-дослідної ферми з дослідними полями, селекційною та метеостанцією, племінними заводами.

2) Петербурзький («зимовий») етап: освітньо-організаційна та дорадча зайнятість у громадських наукових товариствах з питань профілактичної санітарії та гігієни населення; членство в ІРМТ; керівництво ІРТТ.

4. Наукові інтереси П. А. Кочубея пов'язані з проблемами, які поставали перед агрономічною наукою та потребами сільськогосподарського виробництва. Оцінювання творчої діяльності П. А. Кочубея як організатора сільськогосподарської дослідної справи здійснено за основними напрямками його наукових пошуків:

1) розробка ландшафтного лісорозведення за допомогою гідротехнічних меліоративних заходів: зроблено підготовку перезволоженої місцевості до великих деревних посадок; під час формування лісопаркової композиції враховано і покращено природний рельєф; створено відповідний мікроклімат для адаптації й інтродукції рослин (маточники на території парку); специфічна ознака лісопарку – листяні або хвойні екзотичні культури, висаджені групами чи куртинами;

2) формування степових агроландшафтів: проведена площинна агролісотехнічна меліорація з насадженням дерев, кущів та лучної рослинності забезпечила стабільність антропогенного ландшафту сільськогосподарських угідь (гальмування ерозійних процесів природних геоструктур, поліпшення стану заболочених ділянок і водних об'єктів); для лісонасадження використано акліматизовані сіянці з власних розплідників, які продукували нові фітоценози на чорноземних ґрунтах;

3) становлення системи фахової освіти реалізовано на основі організації діяльності Згурівської навчально-дослідної ферми, яка проводила самостійну наукову роботу, скеровану на: інтенсифікацію землеробства впровадженням 12-пільних сівозмін з органічним удобренням плодозміну і травосіянням; інтродукцію сільськогосподарських культур (здебільше злаків) для розмноження ефективних сортів з метою селекції; племінне тваринництво з метою вдосконалення існуючих і створення нових порід та підвищення продуктивності сільськогосподарської худоби; механізацію рільництва; метеорологічних спостережень за природними явищами і кліматичними процесами.

Завдяки поєднанню науково-організаційної та навчально-дослідної діяльності П. А. Кочубея його напрацювання склали вагомий внесок у розвиток вітчизняного сільського господарства та створення природоохоронних територій.

5. На теренах України зразкова ферма П. А. Кочубея в с. Згурівка Прилуцького повіту Полтавської губернії була першим повноцінним дослідницьким осередком агрономічного спрямування. Впродовж 1872–1884 рр. вона працювала в якості спеціалізованого науково-експериментального центру, що реалізував інтенсивну систему землеробства, займався інтродукцією та селекцією рослин, здійснював функцію регіональної насінневої станції, визначав рентабельність сортових рослин і землеробської техніки та проводив аграрно-освітню діяльність.

6. На основі раціонального ведення господарства з використанням органічних добрив П. А. Кочубеєм започатковано багатофункціональну модель виробництва органічної продукції, яка забезпечувала збалансовану динамічну рівновагу між природно-екологічною та соціально-економічною системами та в результаті об'єднала зростання аграрного виробництва, підвищення життєвого рівня з одночасним поліпшенням стану навколишнього середовища.

Лісорозведення, виконане П. А. Кочубеєм у вигляді лісопарків і агроландшафтів, а також лісовідновлення природних лісових масивів зберегло властивості відновного функціонування структур сучасним заповідним територіям.

Їх визначальна роль у природно-ресурсному потенціалі краю полягає в особливій цінності як середовиществорюючих та природовідтворюючих природних комплексів з рідкісним ландшафтним і біологічним різноманіттям.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Зіборова І. В. Шлях становлення і розширення наукових поглядів аграрія і громадського діяча П. А. Кочубея (1825–1892) [Електронний ресурс] / І. В. Зіборова // Історія науки і біографістика. – 2015. – № 4. – Режим доступу: <http://inb.dnsgb.com.ua/2015-4/>. – Заголовок з екрану.

2. Зіборова І. В. Аграрний досвід малоросійського дворянина П. А. Кочубея – в історичній генеалогії / І. В. Зіборова // Вісник аграрної історії: зб. наук. пр. / ред. кол.: М. А. Журба (голов. ред.), С. О. Білан (заст. гол. ред.) [та ін.]. – К., 2015. – № 11–12. – С. 228–239.

3. Зіборова І. В. Дослідне лісорозведення дворянина-аграрія П. А. Кочубея в садибі села Згурівки Прилуцького повіту Полтавської губернії / І. В. Зіборова // Virtus: scientific journal Volodymyr Dahl East-Ukrainian National University / editor – in – chief М. А. Zhurba. – Rubizhne, 2016. – February, issue 05. – Р. 214–220.

4. Зіборова І. В. Аграрні здобутки П. А. Кочубея і співпраця з Д. І. Менделєєвим / І. В. Зіборова // Black see: scientific journal of Academic research. – Tbilisi, 2016. – March–April 2016, volume 29, issue 03. – Р. 30–33.

5. Зіборова І. В. П. А. Кочубей (1825–1892) як меценат і поціновувач мистецтва: штрихи до портрету / І. В. Зіборова // Переяславський літопис: зб. наук. ст. / ред. кол.: В. П. Коцур (гол. ред.) [та ін.]. – Переяслав-Хмельницький, 2016. – Вип. 9. – С. 13–22.

6. Зіборова І. В. Науково-дослідна діяльність П. А. Кочубея і розвиток інфраструктури сіл Полтавської та Чернігівської губерній / І. В. Зіборова // Сіверщина в історії України: зб. наук. пр. / ред. кол.: О. Д. Савицький (гол. ред.), О. М. Титова, В. І. Абакумов [та ін.]. – Київ-Глухів: Центр пам'ятокознавства НАН України і УТОПІК, 2016. – Вип. 9. – С. 322–325.

7. Зіборова І. В. П. А. Кочубей і Згурівська навчально-дослідна ферма Прилуцького повіту Полтавської губернії / І. В. Зіборова // Вісник аграрної історії: зб. наук. праць / ред. кол.: М. А. Журба (гол. ред.), С. О. Білан (заст. гол. ред.) [та ін.]. – К., 2016. – № 15. – С. 98–205.

Опубліковані праці апробаційного характеру:

8. Зіборова І. В. Творча діяльність П. А. Кочубея в організації та функціонуванні вітчизняного розсадника лісових культур в садибі с. Згурівка Прилуцького повіту Полтавської губернії / І. В. Зіборова // Історія освіти, науки і техніки в Україні: матеріали X Всеукр. конф. молодих вчених та спеціалістів, 28 трав. 2015 р., м. Київ / Нац. акад. аграр. наук України; Нац. наук. с.-г. б-ка НААН; Полтавська держ. аграр. акад. [та ін.]. – Вінниця, 2015. – С. 21–25.

9. Зіборова І. В. Вплив науково-дослідної та громадської діяльності П. А. Кочубея в маєтку «Згурівка» Прилуцького повіту Полтавської губернії на

підвищення освітнього та культурного рівня місцевого населення / І. В. Зіборова // Бібліотечне краєзнавство у культурному просторі України : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 12 листоп. 2015 р., м. Київ / Мін. культ.України ; НІБУ ; Нац. ун-т культури і мистецтв [та ін.]. – К., 2015. – С. 76–82.

10. *Зіборова І. В.* Доля бібліотеки П. А. Кочубея (1825–1892) – запитання історії / І. В. Зіборова // Історія освіти, науки і техніки в Україні: матеріали XI Всеукр. конф. молодих вчених та спеціалістів, 16 трав. 2016 р., м. Київ. / Нац. акад. аграр. наук України ; Нац. наук. с.-г. б-ка НААН ; Ін-т кормів та сіл. госп-ва Поділля НААН [та ін.]. – Вінниця, 2016. – С. 104–107.

АНОТАЦІЯ

Зіборова І. В. Діяльність П. А. Кочубея (1825–1892) в контексті становлення та розвитку вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.07 – історія науки й техніки. – Національна наукова сільськогосподарська бібліотека Національної академії аграрних наук України. – Київ, 2017.

Дисертацію присвячено комплексному дослідженню життєвого шляху Петра Аркадійовича Кочубея (1825–1892), його внеску в становлення та розвиток вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи.

У роботі розкрито передумови та ключові чинники формування наукового світогляду П. А. Кочубея, наведено аналіз його дослідної, науково-організаційної та освітньої діяльності в 1850–1890-х роках. Проведено періодизацію його творчого шляху, виділено та узагальнено основні напрями наукових пошуків в аграрній галузі, випробувані на практиці в маєтку «Згурівка» Прилуцького повіту Полтавської губернії. З'ясовано просвітницько-консультативну роботу у складі громадських організацій: Комісії з питань народної гігієни та якості харчових продуктів, Імператорського Російського Технічного товариства та Полтавського товариства сільського господарства.

Конкретизовано внесок ученого в розвиток агролісомеліорації, формування степових агроландшафтів, організацію діяльності Згурівської навчально-дослідної ферми. Аргументовано значення творчого доробку П. А. Кочубея для розбудови соціально-економічної кон'юнктури краю та природоохоронних територій на сучасному етапі.

Ключові слова: П. А. Кочубей, Згурівка, агролісомеліорація, агроландшафт, навчально-дослідна ферма, метизація, розплідник рослин, сівозміни, метеостанція.

АННОТАЦИЯ

Зіборова И. В. Деятельность П. А. Кочубея (1825–1892) в контексте становления и развития отечественного сельскохозяйственного опытного дела. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.07 – история науки и техники. – Национальная научная

сельскохозяйственная библиотека Национальной академии аграрных наук Украины. – Киев, 2017.

Диссертация посвящена комплексному исследованию жизни и сельскохозяйственной деятельности дворянина Петра Аркадьевича Кочубея (1825–1892) на территории Украины.

Работа состоит из введения, четырех глав с выводами, общих выводов к работе, приложений и списка использованной литературы.

Во введении обоснованы актуальность и научная новизна диссертационного исследования; показана связь работы с научной темой и практическое значение полученных результатов; аргументированы цель, задачи, объект и предмет исследования; определены хронологические рамки, методы исследования, представлены сведения об апробации, структуре диссертации и публикациях ее автора.

В первой главе «Историография проблемы, источниковая база и методологические основы исследования» осуществлен анализ изучения научной проблемы, ее обеспечение историческими источниками, обосновано методологию научного поиска, сформулированы направления, требующие дальнейшего изучения. Отмечено, что комплексное научное исследование деятельности П. А. Кочубея в контексте становления и развития отечественного сельскохозяйственного опытного дела не проводилось.

Во второй главе «Факторы и периоды формирования личностных и научных приоритетов П. А. Кочубея» реконструировано процесс формирования личности и научного мировоззрения агрария-исследователя. На основе системного и целостного анализа жизненного и творческого пути П. А. Кочубея в украинской историографии впервые предложена периодизация его жизни и экспериментальной деятельности. I период (1825–1846) – обучение, формирование личностных принципов и научных интересов, на которые значительное влияние имели родители, ближайшие родственники и педагоги-ученые Михайловского артиллерийского училища. II период (1846–1857) – преподавательская, научно-организационная и первичная агрономическая деятельность. На этом этапе П. А. Кочубей читал курс химии и практической механики в Михайловской артиллерийской академии; реорганизовывал Шосткинский пороховый завод; совершенствовал практический опыт в научно-исследовательских лабораториях Германии и Бельгии; инициировал реформы производства артиллерийских боеприпасов российской военной отрасли; занимался агролесотехнической мелиорацией и лесоразведением в имении «Згуровка», создал питомники для лиственных и хвойных деревьев и кустарниковых растений. III период (1857–1859) – аграрно-консультативная деятельность на Полтавщине заключалась в сельскохозяйственных работах в собственных поместьях, а также участии в обсуждениях законодательных актов государственной земельной реформы 1861 г. Полтавским губернским комитетом освобождения крестьян. IV период (1859–1892) – исследовательская деятельность в сельскохозяйственной отрасли и просветительно-консультативная работа, совершаемые в два сезонных периода: 1) Полтавский («летний») этап: научно-исследовательская активность в составе ПОСХ; культуртехническая и агролесотехническая мелиорация с насаждением «Старого» и «Нового» парков;

организация функционирования Згуровской учебно-исследовательской фермы с опытными полями, селекционной и метеостанцией, племенными заводами. 2) Петербургский («зимний») этап: образовательно-организационная и консультативная занятость в общественных научных обществах по вопросам профилактической санитарии и гигиены населения; членство в ИРМО; руководство ИРТО.

В третьей главе «Научные поиски П. А. Кочубея в области агрономии и лесоразведения» определены основные направления экспериментаторства исследователя: 1) развитие ландшафтного лесоразведения: сделана перепланировка территорий на базе мелиоративных мероприятий; проведено лесонасаждение вокруг жилой зоны имения с учетом природного рельефа на площади 363,9 га с характерной особенностью – хвойные и лиственные экзоты высажены большими группами; 2) формирование степных агроландшафтов: реконструкция природной геосистемы степи и низменных зон р. Супоя с целью увеличения продуктивности сельскохозяйственных культур; искусственные лесонасаждения на площади 801,2 га для защиты земель от эрозии и создания полезационных комплексов от резких изменений погоды; восстановление природных лесных массивов; 3) организация деятельности Згуровской учебно-исследовательской фермы: в 1872 г. П. А. Кочубей открыл сельскохозяйственное учебное заведение для крестьянских детей с 3-летним циклом обучения; на ферме готовили людей, способных разумно относиться к сельскохозяйственным культурам; внедрили 12-польный севооборот с уважением и введением многолетних трав для интенсификации сельского хозяйства; испытывали экономическую пригодность растений и земледельческих орудий; адаптировали растения, присланные из других стран с различным климатом; разводили семена улучшенных растений для собственных экономий и на продажу; занимались разведением и метизацией сельскохозяйственных животных; исследовали атмосферное влияние погоды на агрономию.

В четвертой главе «Значение творческих наработок П. А. Кочубея для развития социально-экономической конъюнктуры края и природоохранных территорий» определен его вклад в развитие производственной сферы подконтрольных (владельческих) сел, повышение образовательно-культурного уровня населения и сохранение природных экосистем. В частности, прибыли усовершенствованных хозяйств П. А. Кочубея инвестировались в строительство и реставрацию православных храмов, школ и училищ; научно-организационная деятельность трансформировала сельское хозяйство в местные агрономические сектора товарного рынка; сформированные агроландшафты бывших земельных владений Кочубеев стали базой для создания новых населенных пунктов аграрного направления; наиболее сохранившиеся до нашего времени лесопосадки и водоемы внесены в Природно-заповедный фонд Киевской и Черниговской областей.

Ключевые слова: П. А. Кочубей, Згуровка, агролесомелиорация, агроландшафт, учебно-исследовательская ферма, метизация, питомник растений, севооборот, метеостанция.

ANNOTATION

Ziborova I. V. P. A. Kochubey's activity (1825–1892) in the context of the formation and development of domestic agricultural research. – Manuscript.

The dissertation for the degree of the candidate of historical sciences in the specialty 07.00.07 – history of science and techniques. – National Scientific Agricultural Library of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine. – Kyiv, 2017.

The dissertation is devoted to the comprehensive study of Pyotr Arkadyevich Kochubey's life path (1825–1892), his contribution to the formation and development of domestic agricultural research.

The paper presents the prerequisites and key factors for the formation of P. A. Kochubey's scientific world outlook, analyzes his research, scientific-organizational and educational activity in the 1850–1890s. The periodization of his creative path has been carried out, the main directions of scientific research in the agrarian sector, which are tested in practice in the estate «Zgurivka» of Prylutsky district Poltava province, are highlighted and generalized. The educational and advisory work in the structure of non-governmental organizations such as Commission on questions of national hygiene and quality of food products, Imperial Russian Technical Society and Poltava agricultural society is found out.

The scientist's contribution to the development of agroforestry, the formation of steppe agro-landscapes, and the organization of the activities of Zgurivska educational research farm are specified. The significance of P. A. Kochubey's creative work for the development of the socio-economic situation of the region and protected areas at the present stage is argued.

Key words: P. A. Kochubey, Zgurivka, agroforestry, agricultural landscapes, research farm, metization, nursery of plants, crop rotation, meteorological station.